

J.H.P. van der Vaart & D. de Vries (red.) (2006)
 Historische plattegronden van Nederlandse steden,
 deel 11.1. De Elf Steden van Friesland. Het eerste deel:
 Dokkum, Harlingen, Hindeloopen, Stavoren en
 Workum / Histoaryske plattegrûnen fan Nederlânske
 stêden, diel 11.1 De Alve Stêden fan Fryslân. It earste
 diel: Dokkum, Harns, Hylpen, Starum en Warkum

Lisse: Stichting Historische Stadsplattegronden

Martijn Storms (Universiteitsbibliotheek Leiden)

De liefhebber van oude kaarten en plattegronden van Friesland heeft weinig reden tot klagen. De laatste jaren zijn verschillende bronnenpublicaties op het gebied van de geschiedenis van de Friese cartografie verschenen, zoals de cartobibliografie van provinciekaarten *Frisia Dominium* (P.J. de Rijke, 2006), de facsimile van militair-topografische kaarten *De atlas van Hogeveen* (H.J. Versfelt & M. Schroor, 2005) en *Een rijk bezit* over Vegelins manuscriptkaarten van Skarsterlân (K.F. Gildemacher & J.H.P. van der Vaart, 2007). In 2006 verscheen ook deel 11.1 in de serie *Historische plattegronden van Nederlandse steden*. Deze reeks staat bekend als een degelijk, wetenschappelijk en behoorlijk volledig bibliografisch overzicht van gedrukte stadsplattegronden. Deel 11 is gewijd aan de Friese elf steden. In deel 11.1 komen Dokkum, Harlingen, Hindeloopen, Stavoren en Workum aan bod. In deze cartobibliografische reeks zijn verder tot nu toe verschenen: Amsterdam (1), Rotterdam (2 (12 = herziene editie)), Utrecht (3), Batavia (4), Hollands Noorderkwartier (5), Haarlem (6), Leiden (7), Gelderland (8.1 t/m 8.3), Overijssel (9.1 en 9.2) en Den Haag (10). Bijzonder aan deel 11.1 is dat het (m.u.v. de cartobibliografie) tweetaalig is, Nederlands en Fries. Van de eerste twee hoofdstukken is achteraan bovendien een Engelse samenvatting opgenomen. Het gaat hier in eerste instantie om een historisch-cartografische publicatie, bedoeld voor kaartverzamelaars en geïnteresseerden in stadsplattegronden. Ondanks de ruime aandacht voor de ruimtelijke ontwikkeling, per stad, betreft het hier veel minder een historisch-geografische uitgave. Voor die benadering is de reeks *Historische Atlassen* van uitgeverij Sun meer geschikt. In die reeks is echter nog geen deel van een Friese stad verschenen. De publicatie bestaat uit een tekstgedeelte en een reeks facsimile's, die

gezamenlijk in één groene band zitten. Bij dit deel is men helaas vergeten het nummer en de titel op de rug te zetten. Het tekstgedeelte begint met een historische en geografische inleiding over de Friese elf steden. Hierbij komen niet alleen de vijf in dit deel behandelde steden, maar ook de zes andere Friese steden aan de orde. Dit is dus tevens de inleiding op het nog te verschijnen deel 11.2. In dit eerste hoofdstuk is onder meer een aantal interessante manuscriptkaarten afgebeeld. Na het eerste hoofdstuk volgt per stad een schets van de ruimtelijke ontwikkeling en het ruimtelijk beeld. Aan de hand van een aantal plattegronden wordt het ruimtelijk beeld door de loop van de tijd beschreven. Bij elke stad wordt steeds begonnen met de manuscriptplattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1560). Dit hoofdstuk is veruit het grootste in omvang. Na deze historisch-stedenbouwkundige uiteenzetting volgt een kort overzicht van cartografen, drukkers en uitgevers van gedrukte plattegronden van de vijf in dit deel behandelde steden. Daarbij dient opgemerkt te worden dat alle afbeeldingen bij de Nederlandse tekst zijn geplaatst. De Friese lezer moet zich daardoor jammer genoeg door nogal grote lappen tekst zien te werken, en dat op de toch al grote bladzijden. Na deze inleidende hoofdstukken volgt de cartobibliografie.

Zoals gebruikelijk beperkt de cartobibliografie zich tot de gedrukte kaarten. Belangrijke manuscriptkaarten, zoals die van Van Deventer, komen wel in de inleiding aan de orde. Als einddatum bij de beschreven kaarten wordt 'ca. 1870' aangehouden. Op dit punt is de reeks niet consequent, daar er enkele delen zijn die plattegronden tot ca. 1900 beschrijven. Welke einddatum ook gekozen wordt, er zijn altijd interessante plattegronden die buiten de chronologische begrenzing vallen. Hier is voor 1870 gekozen, omdat op dat moment 'de vestingwerken grotendeels geslecht zijn, omdat ze hun betekenis verloren hebben en de steden ingrijpende veranderingen ondergaan door zich buiten de singels uit te breiden'. Een andere afbakening is dat alleen de stadsplattegronden beschreven worden. Beschrijvingen van stadsprofielen zijn niet opgenomen, hoewel dergelijke topografische tekeningen in diverse stedenatlassen naast plattegronden voorkomen. Opvallend is het relatief kleine aantal kaarten dat er per stad is vervaardigd. Van Dokkum zijn er negen kaarten beschreven, van Harlingen zeventien, van Hindeloopen vier, van Stavoren tien en van Workum slechts drie. Bij enkele kaarten is een tweede of zelfs derde staat onderscheiden. Wat jammer is, is dat bij de kaartbeschrijvingen geen (kleine) afbeeldingen van de betreffende kaart zijn geplaatst. Er wordt wel verwezen naar het nummer van de facsimile of de bladzijde in het boek waar de kaart afgebeeld is, maar een afbeelding bij de kaartbeschrijving zelf maakt een cartobibliografie overzichtelijker en prettiger hanteerbaar. Ook hierbij is er echter voor gekozen de vaste opzet die in

de hele reeks gebruikt wordt aan te houden.

Er zijn eenendertig kaarten in facsimile opgenomen. Met uitzondering van de plattegronden van Van Deventer en enkele andere manuscriptkaarten, zijn het allemaal reproducties van kaarten uit de Collectie Bodel Nijenhuis in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Als 'extraatje' is naast een dertigtal stadsplattegronden een kaart van Friesland en Groningen opgenomen, waarbij dertien plattegrondjes van de Friese steden, Groningen en Emden als randdecoratie afgebeeld zijn. In tegenstelling tot wat in de beschrijving van de facsimile's staat, op bladzijde 145, betreft dit echter niet de kaart van Friesland van Bernardus Schotanus à Sterringa die kort na 1703 door Abraham Allard uitgegeven is, maar de kaart van Claes Jansz. Visscher uit 1633, die ook al op bladzijde 126 afgebeeld is. De facsimile's beperken zich verder niet tot gedrukte plattegronden uit de cartobibliografie. Zo is er van elk van de vijf steden een facsimile in kleur van de plattegronden van Van Deventer opgenomen. Andere opvallende kaarten die in kleur gereproduceerd zijn, allen handgetekend, zijn een plattegrond van Dokkum door J. Smedema (1788), een plattegrond van Harlingen door C. Boling (1811) en een plattegrond van de haven van Stavoren door Allert G. Boumans (1769). De gedrukte plattegronden zijn stuk voor stuk in zwart-wit op ware grootte, of iets verkleind, gereproduceerd. Slechts één facsimile is een meerbladige kaart. Dit is de plattegrond van Harlingen door Jacobus Laurentius (ca. 1610).

Door een keur aan kundige auteurs die hun sporen reeds verdiend hebben met diverse historisch-cartografische en -geografische publicaties, wist de Stichting Historische Stadsplattegronden het hoge niveau van hun uitgaven ook met dit deel te handhaven. Ik kijk alvast reikhalzend uit naar het verschijnen van deel 11.2, waarbij onder andere de Friese hoofdstad Leeuwarden en de voormalige universiteitsstad Franeker aan bod komen. Beide steden zijn rond 1600 prachtig in kaart gebracht door Pieter Bast. Deze twee steden zijn cartografisch waarschijnlijk de meest interessante in Friesland, er zullen relatief veel gedrukte kaarten van beide steden gemaakt zijn. Ook Sneek, Bolsward, Sloten en IJlst komen in het tweede deel nog aan de orde. Het beste van de Friese stadscartografie moet dus nog komen! Ik verwacht dan ook een deel met een nog groter aantal kaarten. Tenslotte spreek ik op deze plaats graag de wens uit dat het overlijden van Piet de Rijke, de auteur die de kaartbeschrijvingen voor zijn rekening heeft genomen, geen belemmering zal vormen voor het verschijnen van deel 11.2. Laat dat deel ook een eerbetoon aan hem zijn, hij heeft veel voor de historische cartografie van Friesland betekend.

↑

A. Telgenhof (2007)
PSALMEN en GEZANGEN in het negentiende-eeuwse
Friesland. Ds. G.J. Gobius du Sart en zijn strijd tegen het
verplichte Evangelische gezang

S.p.: s.ú.

Liuwe H. Westra (Lollum)

De njoggentjinde ieu moat foar tsjerklik meilibjende minsken yn Nederlân ien fan 'e wonderste tiidrakken west hawwe. De iene wissichheid nei de oare waard oprôle, en in protte feroarings út dy tiid lûke noch altyd har drege spoaren - al binne der no gâns minder lju dy't har derom bekroadzje. Mar dat se der noch al binne, bewiist dit boekwurkje (82 siden) oer de gong fan saken yn ferbân mei de saneamde gesangekwestje yn 'e Herfoarme tsjerke sa't dy him ôfspile hat yn ien konkrete gemeente yn 'e jierren 1858-1860. De otterdokse domeny Gobius du Sart yn 'e dito gemeente Sintjansgea-Dolsterhuzen kin it net mei syn gewisse lyk krije om in gesang (út 'e ferneamde bondel dy't mei ta it ûntstean fan 'e Grifformearde tsjerk en laat hat) op te jaan, en beslút tenei yn 'e tsjinsten in-keld psalms sjonge te litten. Tsjin 'e ferwachtings yn komt dêr fan 'e kant fan 'e (yn haadsaak frijsinnige) klassis kopsje op. Om't Gobius du Sart him net feroaret, wurdt er tydlik skrast yn 'e amtsbetsjinning. Uteinlings wurdt er yn berop troch de synode 'frijsprutsen', en kin elk wer feromme sykhelje.

De wearde fan dit boek leit yn 'e sikuere beskriuwing oan 'e hân fan wiidweidige boarnesiteiten fan 'e kreative prosedure, mei dêrby in wat bredere libbensbeskriuwing fan Gobius du Sart. It is goed om sa konkreet mooglik sjen te kinnen hoe't yn 'e pleatslike mienskip en yn 'e bredere tsjerklike ferbannen sokke kwestjes presys ferrûnen, en hokker taal dêrby brûkt waard. Dêrta hat de skriuwer frijwat boarnen trochsneupt, en dat is ek de iennige manier om in byld te krijen wat de bekende frazen út 'e hânboeken yn werklikheid betsjut hawwe. Mar dêrmei hâldt de wearde fan dizze publikaasje dan ek op. De skriuwer is sels ek danich yn it otterdokse sâlt bebiten, en nimt net de minste ôfstân ta de uteringen fan syn geastessibben fan 150 jier tebek. De frijsinnigen wurde oars net dien as húnd en leechlein en harren motivaasje wurdt hyn ofte nei net serieus nomd, wylst elke fromme utering fan Gobius du Sart en syn meistanners foar evangeelje fersliten wurdt. It aardige is, dat de skriuwer sa folslein is yn syn beskriuwen en sitearjen, dat syn eigen útspraken gauris stridich binne mei de boarnen dy't er oanfiert. Sa wurdt yn it ramt fan it fanwegenkommen fan de klassis sein 'de zo hoog geprezen verdraagzaamheid

van de vrijzinnigheid zou weer eens haar ware gedaante laten zien' (s. 34), wylst fan de haadpersoan mei grut lykfinen op 'e selde side sein wurdt dat er 'geen man van het compromis' wie. Krektsa wurdt yn in soarte fan ynlaske femyljeferhaal de skuld foar it net mear mei elkoar omgean mei safolle wurden by de frijsinnige helt fan 'e femyljeleden dellein, wylst oan 'e ein fan it liet ien fan dyselden it al is dy't de minste doart te wêzen en de foarstap set ta nij kontakt (s. 35-36). De otterdokse retoryk dat de lju har de psalms net ôfkrije litte woene (wat noait ien fan harren frege hat) wurdt mei ham en gram oernommen, mar dat deselde minsken yn har hûsgearkomsten al in lietebondel fan Ledeboer brûke (s. 37) kin blykber gjin kwea. De echte nijsgjirrige fraach is fansels hoe't soks mooglik is - mar dat freget in oar soarte fan stúdzje.

Han Nijdam (2008)
Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland.
Een studie naar de Oudfrieze boeteregisters.

Hilversum: Verloren; bijlage: cd-rom¹

Henk D. Meijering (Opende/Fryske Akademy)

Inleiding

De twintigste-eeuwse edities van de Oudfrieze bronnen gelden nog steeds als exemplarisch. In grote projecten als de serie *Oudfrieze taal- en rechtsbronnen*, geïnspireerd door Pieter Sipma, en met tekstbezorgers als Sipma zelf, Buma en Gerbenzon, om maar enkele namen te noemen, in de Duitstalige reeks *Altfriesische Rechtsquellen* van Buma en Ebel, en in een aantal dissertaties, formeel begeleid door Kapteyn, maar de facto onder leiding van Sipma tot stand gekomen, is het grootste deel van de bronnen nu in betrouwbare edities vastgelegd. De concentratie op het editorische werk was zelfs zo nadrukkelijk, dat zo'n veertig jaar geleden ons wel eens de vraag gesteld werd of we eigenlijk ook verder nog wel iets met al dat materiaal wilden doen. Zelfs omvangrijke taalkundige studies waren zeldzaam, en dat waar de voornaamste drijfveer achter al dat werk toch het zichtbaar maken en vastleggen van de positie van de Friese taal was.

Ik denk niet dat dit verwijt nu nog gemaakt zal kunnen worden, en zeker niet na het verschijnen van de monumentale studie die onderwerp van deze bespreking is. Deze studie, de dissertatie van Han Nijdam, geeft aan de hand van een bepaalde tekstsoort, de boeteregisters, een origineel en spannend beeld van de middeleeuwse Friese maatschappij.

Maar voordat ik aan de bespreking van het boek begin, maak ik eerst een opmerking over de genese ervan. Het onderzoek werd afgesloten met een promotie in Leiden, en wel *cum laude*. Ook het begin lag in Leiden, een promotieonderzoek onder leiding van prof. Rolf Bremmer. En hoezeer een proefschrift de wetenschappelijke zelfstandigheid van de auteur kan bewijzen (dat is hier zeker het geval), ook een promotor draagt op zijn of haar wijze bij aan het resultaat. Om een dichterlijke metafoor te gebruiken: prof. Bremmer heeft mede het bestek uitgezet, hij heeft zeker gezaaid, hij heeft de halmen ook gezien, misschien ook nog wel het binden van de volle schoven, maar hij was helaas niet meer betrokken bij het binnenhalen van de oogst. Prof. Hans Mol, die op de Fryske Akademy al een regelmatige en stimulerende gesprekspartner van de auteur was geworden, nam aan het eind van de rit het promotorschap over. Prof. Bazelmans (VU/RACM – nu RCE) bleef copromotor. Diens inspirerende invloed is in het hele eerste deel te bespeuren. Een wisseling

van promotor gaat vaak met problemen gepaard. Dat was ook hier het geval, voor promotor en promovendus. Ondanks die problemen is het een indrukwekkende studie geworden. Het boek is met een vaardige pen geschreven en de opzet is zeer ambitieus, en nergens blijkt dat de auteur de draad kwijt raakt.

Een origineel en spannend boek

De studie bestaat uit twee delen die nogal op zichzelf staan. Deze constatering is van de hand van de auteur zelf (p. 25); ik kom er nog op terug. De meeste lezers zullen het tweede deel alleen kennen als cd-rom (zie noot 1). Het eerste deel bestaat uit zeven hoofdstukken en geeft 'een historisch-antropologische analyse van het lichaamsbeeld in middeleeuws Friesland, op basis van de Oudfrieze boeteregisters'.

Deze registers beschrijven aantastingen van het menselijke lichaam en de manier waarop die door de dader jegens het slachtoffer gecompenseerd kunnen worden. Boeteregisters zijn doorgaans volgens een bepaald schema ingerichte lijsten, waarin voor elk letsel de daarbijbehorende compensatie wordt vastgelegd. In zekere zin zijn ze vergelijkbaar met moderne letselschaderegelingen. Boeteregisters komen ook in andere rechtsgebieden voor; uniek voor het Oudfries is evenwel hun omvang en hun frequente voorkomen in rechtsbronnen uit het Friese gebied gedurende de gehele middeleeuwen. In het onderzoek hebben de lijsten tot nu toe relatief weinig aandacht gekregen, en dan gaat het veelal om monografieën of detailstudies over afzonderlijke registers. Een uitzondering wordt gevormd door Rudolf His (*Das Strafrecht der Friesen*, 1901), waarin de boeteregisters een ruime aandacht krijgen. Hoe nuttig dit werk nog altijd is, het heeft een sterk opsommend karakter, en het eigen systeem van de lijsten komt niet tot zijn recht. Pas Han Nijdam bestudeert ze alle in hun onderlinge samenhang, waarbij ook nog de verbinding met het overige Oudfrieze rechtsmateriaal wordt gelegd.

Het eerste hoofdstuk beschrijft de verschillende wijzen waarop het menselijk lichaam beschouwd kan worden. Deze aanpak, die gebaseerd is op methoden die we uit de cognitiewetenschappen en de culturele antropologie kennen, is zeker voor de bestudering van de Oudfrieze rechtsliteratuur nieuw; de betekenis ervan blijft evenwel niet beperkt tot dit deelgebied van de mediëvistische filologie. De auteur onderscheidt drie lichamen, het fysieke, het sociale en het politieke. Het eerste, het *fysieke* lichaam, is het meest in het oog springende bij de bestudering van de boeteregisters. De lichaamsdelen en de daarop aangebrachte verwondingen worden geanalyseerd. Welke kennis had men in het middeleeuwse Friesland van het menselijk lichaam en in welke mentale constructies werd dit beleefd? Bij de behandeling van het *sociale* lichaam gaat het

om de symbolische onderverdeling van het lichaam volgens bepaalde schema's. In de beschrijving van het *politieke* lichaam tenslotte is de *persoonhood* van de Vrije Fries een kernbegrip. Daarin staat zijn 'eer' centraal, bepaald door zijn fysieke lichaam, zijn bezittingen, zijn netwerk en de wijze waarop men tegen hem aankeek. De hier genoemde wijzen om het menselijk lichaam te beschouwen, worden resp. in de hoofdstukken 4, 5 en 6 grondig en helder beschreven en in het zevende hoofdstuk nog eens in samenhang behandeld. Ik ga wat deel I betreft de discussie vooral aan met de hoofdstukken 2 en 3.

In het tweede hoofdstuk beschrijft de auteur het principe van compensatie. Het gaat om het herstellen van het evenwicht dat verstoord is door het toebrengen van lichamelijk letsel, waardoor met name de eer van de gelaedeerde is aangetast. Een dergelijk systeem functioneert in een samenleving waarin een sterke centrale overheid afwezig is en vrije mannen samen de rechtsstaat vormen. Er is verder sprake van een gereguleerd systeem van wraakneming. Kortom, voorwaarden waaraan de middeleeuwse Friese maatschappij ten volle voldoet. Het systeem wordt niet alleen toegelicht aan de hand van de Friese boeteregisters, maar ook van een literatuur die minder wordt gekenmerkt door juridische dan door verhalende teksten, de Oudijlandse.

Vervolgens beschrijft Nijdam zijn corpus. Zijn oudste bron is de paragraaf *De dolg* in de *Lex Frisionum* en de *Additio sapientum* (ca. 800). De opbouw van deze wondlijsten is in grote trekken die van de Oudfriese boeteregisters, overgeleverd in rechtshandschriften uit bijna twee en een halve eeuw (eind dertiende tot begin zestiende eeuw). Het gaat daarbij om het *Algemene Boeteregister*, uitsluitend aanwezig in handschriften die met het Oosterlauwerse Friesland in verband gebracht worden, en meer regionaal bepaalde lijsten die de Westerlauwerse overlevering kenmerken. Nijdam neemt ook Nedersaksische registers uit het Friese rechtsgebied op, maar beperkt zich hierbij tot teksten die vertalingen van de door hem behandelde Oudfriese teksten zijn. Niet in het corpus opgenomen zijn los van de Oudfriese *mainstream* staande Nedersaksische registers (het *Ommelander Landrecht van 1448* bijvoorbeeld) en rechtsteksten die niet als boeteregister aangeduid worden, maar wel vele boetebepalingen bevatten (de *Nieuwe Willekeuren van Langewold* bijvoorbeeld). Ook de op één uitzondering na Nederlandstalige stadsrechten blijven buiten beschouwing. De *Saksische Ordonnantie* van 1504, die diverse boetebepalingen bevat, wordt wel genoemd, maar niet in de discussie betrokken. Nijdam toont aan dat de boeteregisters niet los staan van hun context in de respectieve handschriften. Er is op vele plaatsen sprake van intertekstualiteit met de ideologische rechtsliteratuur. Hij adstrueert zijn betoog dan ook herhaaldelijk aan de hand van passages daaruit.

In het derde hoofdstuk staan de begrippen vrijheid, vete en recht centraal. De auteur geeft een heldere uiteenzetting van de discussie over het begrip Friese vrijheid (het is niet de enige plaats waar hij de minder ingevoerde lezer vertrouwd maakt met centrale thema's uit de Friese [rechts]geschiedenis). Die introductie heeft hij nodig omdat de "personages" in de boeteregisters de zogenaamde Vrije Friezen zijn. Tot deze categorie rekent hij de afstammelingen van oude adellijke geslachten en eigenerfde boeren. Voor geschillen tussen hen zijn de boeteregisters bedoeld, vooral ook omdat zij de hoofdfiguren waren in de veten. Dit laatste onderwerp is tegenwoordig weer volop in discussie. Nijdam beschouwt deze conflicten niet uitsluitend negatief: door een vete konden wijzigingen in de machtsverhoudingen gemarkeerd worden, en door de boetebepalingen bij de beëindiging daarvan toe te passen, was de rechtsorde weer hersteld.

De boeteregisters zijn, zeker in hun oudste vorm, zeer lichamelijk. Toch worden de gelaedeerden naar de mening van Nijdam niet in de eerste plaats in hun lichamelijke integriteit aangetast, maar berooft het toegebrachte letsel hun, of in geval van doodslag de erfgenamen, van hun eer. In de, zoals de auteur het noemt, eer-economie moet het evenwicht weer hersteld worden, en daartoe dienen de boeteregisters.

Het derde hoofdstuk wordt afgesloten met een uiteenzetting over de voorgeschreven procedure bij een vete, vanaf het begin daarvan tot het herstel van de rechtsorde, en met een beschrijving van het verloop van een paar roemruchte vetes, en voorts met een alweer heldere inleidende samenvatting van het functioneren van het Oudfriese recht.

In de publieke aandacht onderbelicht: deel II, een knap filologisch werkstuk

Ook buiten het Friese circuit heeft Nijdams studie de aandacht getrokken. Wetenschapsjournalisten leveren doorgaans goed werk, maar ze hebben wel een mooi en pakkend verhaal nodig. Daarvan voorziet de auteur hen met zijn originele beschouwingen zeker. Het gaat dan wel om het eerste, het gedrukte, deel. Het tweede deel, dat standaard alleen op cd-rom meegeleverd wordt, verdient echter ook aandacht. Het is een technisch-filologische studie, die door de inhoud en door de wijze van publiceren veel te weinig aandacht heeft gekregen. Nijdam zet hierin de boeteregisters in hun tekstuele samenhang. Bij de fragmentarische overlevering van de Oudfriese literatuur is dat een heidens karwei, vooral ook omdat het hier om een praktisch aanwendbaar genre gaat dat in de loop der handschriftelijke overlevering vele veranderingen heeft ondergaan. Ik vermoed dat als er ooit nog een nieuw boeteregister ontdekt zal worden, dit niet identiek zal zijn aan één van de tot nu toe overgeleverde registers. Het meest overzichtelijk is nog de relatie tussen de

verschillende versies van het *Algemene Boeteregister*. De dissertatie van K. Nauta uit 1941 heeft lang het beeld bepaald, maar was inmiddels achterhaald. Dat is nu zeker het geval bij het verschijnen van Nijdam's studie. Diens grootste verdienste is evenwel de wijze waarop hij het landschap in Westerlauwers Friesland heeft geschetst. Hier was geen algemeen-Fries register in gebruik. Of dat er ooit geweest is, is niet bekend. Het gaat om lijsten die gebonden zijn aan de vier oude delen, Franekeradeel, Wildinge (Wonseradeel), Wagenbrugge (Wymbritseradeel, maar dan de hele Zuidwesthoek beslaand) en Oostergo. Er zijn aanwijzingen dat ook Bornego een eigen register heeft gekend, maar dat is ons niet overgeleverd. Al deze Westerlauwerse registers vertonen overeenkomsten, maar het was tot nu toe niet gelukt om de onderlinge verhoudingen vast te leggen. Dietrich Hofmann heeft op dat punt al knap speurwerk verricht, maar Nijdam is zo ver gegaan als redelijkerwijs mogelijk is. En om het beeld nog vollediger te maken, brengt hij in appendices kritische edities van die lijsten die óf nog niet uitgegeven waren óf waarvan slechts verouderde edities bestaan.

Heeft Nijdam nu wat het onderzoek van de boeteregisters betreft het laatste woord gesproken? Die vraag zou wat deel II betreft bevestigend beantwoord kunnen worden. Dit deel zal over enkele decennia, overigens, ironisch genoeg, als er geen apparatuur meer beschikbaar is om de bijgevoegde cd-rom te lezen, nog steeds de status van een standaardwerk hebben. Zonder ook maar iets op de kwaliteit van het eerste deel af te dingen, waag ik het te veronderstellen, dat dit daarvoor niet zal opgaan. Dat is ook niet erg: een goede studie verdient een voortgaande discussie, een debat waaraan Nijdam zeker zal deelnemen.

Discussie: het corpus

Ik snijd hieronder enkele punten aan, maar moet hiervoor eerst een opmerking maken over de wijze waarop de auteur zijn corpus gekozen heeft. Ook hierbij speelt de genese van het boek een rol. In de eerste opzet van de studie lag het accent vermoedelijk veeleer op een filologische analyse van de Oudfrieze boeteregisters, en heeft de auteur pas gaandeweg voor een veel ruimere horizon gekozen. Dat betekent evenwel dat Nijdam, om zijn ambitieuze aanpak waar te kunnen maken, wel eens heeft moeten 'steggelen'. Hij wijst er met nadruk op, dat de boeteregisters niet los staan van de overige, veelal ideologisch gekleurde, Friese rechtsliteratuur. Deze vaststelling heeft de auteur nodig, want zonder het beroep dat hij herhaaldelijk op de laatste groep moet doen, had hij zijn bewijsvoering niet rond gekregen. Voor de antropologische beschouwingen van deel I was de uitputtende behandeling van *alle* boeteregisters eigenlijk niet eens nodig geweest (hoe dankbaar we daar overigens ook voor mo-

gen zijn). Een ruimere materiaalkeuze op het punt van nu *niet* gebruikte bronnen had evenwel de beschouwingen kunnen verfijnen. Nijdam laat een ontwikkeling zien die gebaseerd is op een aantal momentopnamen, je zou kunnen zeggen een voortgaande diapresentatie, maar nog niet een film. Hij moest natuurlijk wel ergens ophouden, maar het is toch jammer dat de boetebepalingen in de *Saksische Ordonnantie* van 1504 buiten beeld blijven. Die zijn immers opgesteld in een tijd waarin – aanvankelijk met weinig succes – een centrale overheid gevestigd werd, waardoor, althans naar de voorstelling van Nijdam, de boeteregisters hun functie verloren.² De *Saksische Ordonnantie* markeert een nieuw tijdperk, maar er zijn oudere teksten die wel in de behandelde periode vallen. Met alle begrip dat ik heb voor de keuzes die de auteur heeft moeten maken, en voor de beperkingen die die met zich meebrengen, merk ik toch op dat bestudering van het Nedersaksische *Ommelander Landrecht van 1448* en van de Nederlandstalige Westerlauwerse stadsrechten nog meer reliëf aan de resultaten had kunnen geven. Deze teksten zijn in de vijftiende eeuw opgesteld, in de eeuw dus waarin de Westerlauwerse boeteregisters of het *Boeteregister van Kampa Jeldric* in de Friestalige manuscripten op schrift gesteld zijn. Weliswaar maken de boeteregisters deel uit van een oudere traditie, maar er is toch in de overlevering sprake van gelijktijdigheid. Geeft dat spanningen? De opstellers van het *Ommelander Landrecht* en de stadsrechten zijn zich ervan bewust geweest dat zij een moderner register boden. Enkele, weliswaar zestiende-eeuwse, Ommelander handschriften bevatten zowel het *Ommelander Landrecht* als een ten oosten van de Lauwers gerecipieerde versie van een boeteregister van Wonseradeel, het zogenaamde *Westerlauwers Boeteregister*, die respectievelijk als deel van *dat nye* en van *dat olde lantrecht* aangeduid worden. En de stadsrechten van Bolsward en Sneek verwijzen voor gevallen waarin het stadboek niet voorziet naar *des Deels boeten*, en het *Stadboek van Stavoren* naar de *Woldenser resp. de Wildser boeten* (een/het boeteregister van Wonseradeel dus; men zou overigens bij Stavoren toch eerder een oriëntatie op Wagenbrugge verwacht hebben).

Discussie: geen aandacht voor verbale beledigingen

In geen van de door Nijdam behandelde registers komen bepalingen voor waarin het om verbale beledigingen gaat. De auteur zal dit vermoedelijk niet met me eens zijn, want hij vermeldt de sanctie op het uitspreken van *unieve word* ('onwelgevoegelijke woorden'). Ongetwijfeld betreft het hier de aantasting van de eer van het slachtoffer, maar deze woorden staan niet op zichzelf. Zij worden uitgesproken bij een *bechlep* (het springen op iemands rug), mijns inziens een uitgesproken seksuele belediging, die alleen maar geaccentueerd wordt door die woorden. Er is

weinig fantasie voor nodig om uit te maken wat de inhoud daarvan was. Nu kent de middeleeuwse Friese overlevering talrijke verbale beledigingen. Rolf Bremmer heeft daarvan een uitgebreid overzicht gegeven. In tegenstelling tot de door Nijdam behandelde Oudfriese registers komen ze wel in vergelijkbare Nedersaksische of Nederlandse teksten voor, in het *Ommelander Landrecht* bijvoorbeeld een bepaling over *we den andren hetet deef of vorrader, mordenar of valschenar of der ghelike in dem ernsten mode*. En het *Stadboek van Bolsward* spreekt van *quaede woerden ... dye den anderen an zyn eere gaen*. In de Friestalige boeteregisters ontbreken deze verbale beledigingen echter ten enen male. Dat is opvallend, omdat in de door Nijdam met enige gretigheid voor zijn bewijsvoering aangehaalde Oudijslandise saga's dergelijke beledigingen in de vetevoering veelvuldig voorkomen. Een tegen iemand gericht spotdicht is daar haast even delijk als een wapen.

Discussie: krijgt het begrip 'eer' niet te veel nadruk?

In de hierboven aangehaalde passage uit het *Stadboek van Bolsward* wordt gesproken van beledigingen *dye den anderen an zyn eere gaen*. Hiermee zijn we gekomen bij een kernbegrip in het boek van Nijdam, dat ook in de titel ervan vermeld staat. Het is opvallend dat het woord 'eer' hier alleen voorkomt in een passage die verbale beledigingen behandelt, en niet in de paragrafen waar het over lichamelijke kwetsuren gaat. Ook in de Oudfriese registers die vooral het menselijke lichaam betreffen, ontbreekt het woord 'eer' geheel. Betekent dit dat het hier toch minder om aantasting van de eer van het slachtoffer gaat dan de auteur poneert? Of is dit zo vanzelfsprekend dat er niet expliciet melding van hoeft te worden gemaakt? Nijdam geeft een verhelderende beschouwing over de plaats van de eer van een persoon in verschillende culturen. In vergelijking met andere samenlevingen, ook hedendaagse, is het eerder opvallend dat in de moderne westerse maatschappij veel minder de nadruk op behoud en verlies van eer wordt gelegd dan in die andere culturen. Toch zal een middeleeuwse Fries wiens hand in een gevecht *gersfallich* is geworden, niet slechts in zijn eer aangetast zijn. Nijdam is zich van dit probleem bewust, maar hij brengt het toch weer in verbinding met zijn eerbegrip. Het slachtoffer zou in dat geval namelijk aangezien kunnen worden voor een valsemunter, wiens straf immers het afhakken van de rechter hand is. Het amputeren van een lichaamsdeel als strafmaatregel is echter zeldzaam in de Oudfriese wetten. Ja, in het *Westerlauwers Zeendrecht* is sprake van het (eigenhandig!) afsnijden van de geslachtsdelen door een op heter daad betrapte bedrijver van sodomie, bestialiteit dus, maar daar gaat het om een haast rituele reactie op de aantasting van de scheppingsorde, niet om een reguliere bestraffing. Kortom, ik denk dat

het begrip ‘eer’ zeker meespeelt, meer dan in onze tijd, maar dat de lijfelijke aantasting van lichaam en leven even zwaar gewogen heeft.

Hoezeer de middeleeuwse Friese maatschappij van de moderne mag afwijken, ook in de middeleeuwen zal men zich om de handhaving van de ‘openbare orde’ hebben moeten bekommeren, ook bij handelingen die niet direct in een vete zullen escaleren. ‘Openbare orde’ is een modern begrip, maar zal toch niet helemaal een anachronisme in de laat-Friese middeleeuwen zijn. Ik betrek opnieuw de stadsrechten in de discussie, die immers ook boetebepalingen bevatten, en - overtuigender nog – naar boeteregisters uit het landrecht verwijzen in zaken waarin het stadboek niet voorziet. In de stadboeken staan de boetebepalingen vaak wel in een blokje bij elkaar, maar ze bevinden zich dan tussen voorschriften over brandveiligheid, de gang van zaken op een markt, bepalingen die bordelen of het dobbelen verbieden, en dergelijke. Kortom, zaken die geen directe relatie met het begrip ‘eer’ hebben, en evenmin met ‘vete’. De Friese steden maakten zeker deel uit van de vetemaatschappij: de stad kon als quasi-maagschap (de term is van mr.dr. K. de Vries) als partij in een vete betrokken worden, maar de boetebepalingen in de stadboeken zijn slechts gericht op herstel van de vrede tussen de burgers, poorters en inwoners onderling.

Discussie: alleen voor Vrije Friezen?

Het nog steeds populaire idee dat alle Friezen gelijk en vrij waren, wijst Nijdam, zoals de meeste historici tegenwoordig, af. Slechts leden of nazaten van de oude adel en meer gegoede eigenerfde boeren kunnen als ‘Vrije Friezen’ beschouwd worden. Voor de onderlinge verhouding tussen hen zijn naar de mening van Nijdam de boeteregisters dan ook opgesteld – zoals de hele Oudfriese rechtsliteratuur trouwens. De *Lex Frisionum* kent nog afzonderlijke compensatietarieven voor de drie standen, ook voor de onvrijen. Een dergelijke indeling is slechts rudimentair in de Oudfriese rechtsliteratuur aanwezig en ontbreekt geheel in de boeteregisters. I.H. Gosses vermeldt wel dat voor een hoofddeling een dubbel weergeld gold (*Omm. Landr. 1448*, II, § 3), en deze mededeling wordt nog wel eens door historici aangehaald, maar in de door Nijdam behandelde registers is van iets dergelijks geen spoor te vinden. Wel komen in de verdere rechtsliteratuur verhoogde tarieven voor rechters voor, en ook voor geestelijken, de laatsten gedifferentieerd naar de wijdingen die ze ontvangen hebben. Bij de eerste groep gaat het evenwel om de bescherming van het rechtssysteem, en bij de andere doet het kerkelijk recht zich gelden, dus hierbij gaat het om een andere differentiëring dan in de *Lex Frisionum*. Waren de boeteregisters dan niet van toepassing op anderen dan Vrije Friezen? Zeker, als die anderen onder leiding van een hoofddeling aan een vete deel-

namen, dienden hun verwondingen door de tegenpartij met hun veteleider verrekend te worden. Maar wat te doen bij een vechtpartij tussen twee knechten of pachtboeren, buiten de context van een vete? Of moeten we de opstellers van de registers zoveel cynisme toedichten, dat zij de onvrije Friezen met vee gelijkstelden, waarvoor – vermoedelijk in een later stadium van de overlevering – wél bepalingen zijn opgenomen. We zouden het haast denken, gezien een bepaling in een register waar een knecht, een meid, een hond, een kat en minderjarige kinderen (in die volgorde!) genoemd worden. In ieder geval ontstaat de indruk dat de Friestalige registers met het onvermeld laten van een indeling in standen een beperktere ‘doelgroep’ hadden dan de *Lex Frisionum*.

Toch verdient het aanbeveling om ook Nijdams these volgens welke de boeteregisters slechts voor de Vrije Friezen van toepassing zijn, nader te onderzoeken. We zagen al dat in de Oudfriese registers het woord ‘eer’ nergens expliciet vermeld wordt. Dat blijkt ook te gelden voor de term ‘Vrije Fries’. Überhaupt is de distributie van deze collocatie onevenwichtig: wat de Oosterlauwerse handschriften betreft, komt hij alleen in de codices **R1**, **R2** en **H** voor, en dan ook nog slechts op enkele plaatsen in de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*. Het zijn juist de Westerlauwerse – dus jongere – handschriften die een veel hogere dichtheid vertonen. Tot die Westerlauwerse overlevering moeten we overigens ook het kerngedeelte van **F** rekenen, en in **H** de tekst *Fon alra Fresena fridome*. Maar dan gaat het wel steeds om plaatsen in de ideologische rechtsliteratuur. Ook in de Westerlauwerse boeteregisters ontbreekt de term ‘Vrije Fries’ geheel. We kunnen ook hier tegenwerpen dat men de gerichtheid daarop zo vanzelfsprekend achtte, dat een expliciete vermelding niet nodig was. Maar waarom worden dan zoveel artikelen van het *Landrecht van Westergo*, het *Oudere Schoutenrecht*, wel met een referentie aan de Vrije Fries geopend?

Discussie: christelijke context?

In de jaren vijftig van de vorige eeuw heeft prof. Buma een aantal studies gewijd aan Oudfriese geestelijke literatuur. Die artikelen bieden een mooi overzicht, maar eigenlijk is de probleemstelling tautologisch. De hele middeleeuwse Friese literatuur is immers christelijk. Ook voor Friesland geldt, dat alfabetisering onlosmakelijk met de christianisering verbonden was. Toch merk je weinig van een door het christendom bepaalde ethiek in de registers, en ook in de ideologische literatuur blijft die aan de buitenkant. Dat de middeleeuwse, dus christelijke, Fries zich voor zijn daden ook tegenover God had te verantwoorden, wordt nergens in de registers genoemd.

Nijdam voert wel interessante details aan, bijvoorbeeld een passage in het *Hunsingoër Boeteregister* waar een poging ondernomen wordt om het

harde principe van de boeteregisters te verbinden met de christelijke verzoeningsleer: 'Toen onze Heer geboren werd, toen werd hij geboren tot compensatie van alle misdadigers. Toen stelde onze Heer een nieuwe wet in en stelde het eerste weergeld op 12 mark of twaalf onschuldседen.' De ook door Nijdam belichte bepaling in het *Algemene Boeteregister* volgens welke het afhakken van drie vingers van de rechter hand anderhalf keer zo zwaar gecompenseerd dient te worden, daar men bij het ontbreken daarvan zich niet tegen de duivel kan bekruisigen, lijkt mij slechts een uiting van christelijk bepaalde magie te zijn.

Dat de oogst hier schamel is, valt Nijdam natuurlijk niet te verwijten. De registers bieden eenvoudigweg niet meer. Interessant is wel de vraag, of de kerkelijke biechtboeken, de *libri poenitentiales* (Nijdam roert ze kort aan), boeken met een vergelijkbare opbouw als de boeteregisters, invloed op het ontstaan van de laatste gehad kunnen hebben. De oudste daarvan dateren in Europa al uit de vroege middeleeuwen, dus van vóór de *leges*, en daarmee ook vóór de *Lex Frisionum*. Die vraag wordt in deze studie niet gesteld, maar zou verder onderzocht moeten worden.

Samenvatting

De hier boven genoemde discussiepunten zijn niet bedoeld als bestrijding van Nijdams thesen. Ze zijn vragenderwijs naar voren gebracht, en zouden een aanzet voor een verdere discussie kunnen betekenen. Het is voor een wetenschapper immers eervol, wanneer hij de discours mede kan bepalen; daar heb je geen definitieve onderzoeksresultaten voor nodig. Op vele andere punten heeft Han Nijdam deze echter op overtuigende wijze vastgelegd.

Noten

1. Doorgaans bevat een bij een boek gevoegde cd-rom het onderzoeksmateriaal, tabellen e.d., kortom voor een wetenschappelijk studie noodzakelijke, maar niet vlot leesbare gegevens. Dat is hier niet het geval; het gaat om een compleet boek, deel II van de studie, met als ondertitel *Analyse van de Oudfriese boeteregisters*, en doorgepagineerd 399-572. De inhoud van deze cd-rom is ook in gedrukte vorm *on demand* verkrijgbaar bij de uitgever. Prijs € 21. De uitgever zal voor deze wijze van publiceren ongetwijfeld zijn redenen hebben gehad, maar nu is wel in de titelbeschrijvingen in de catalogi van wetenschappelijke bibliotheken dit belangwekkende tweede deel volstrekt onzichtbaar gebleven.
2. Het is overigens opvallend dat het Oudfriese handschrift met het grootste aantal boeteregisters, ms. *Jus Municipale (J)*, omstreeks 1530 nog gekopieerd werd, dus ca. drie decennia na de invoering van het nieuwe recht, en dan ook nog op een tijdstip toen al bijna vijftig jaar het Oudfriese recht in gedrukte vorm aanwezig was.

Hidde Feenstra (2010)
Frieslands notariaat door de eeuwen heen:
van notarius publicus tot associatieve standplaats
Redaksje: W.J. Adema, B.S. Hempenius-van Dijk,
E.M.W. de Lange en M. Schroor

Leeuwarden: Vereniging van Notarissen
in het Arrondissement Leeuwarden, mei cd-rom

Pieter Duijff (Fryske Akademy)

Ta gelegenheid fan it 165-jierrich bestean fan de Vereniging van Notarissen in het Arrondissement Leeuwarden (vNAL) is yn opdracht fan dy feriening in boek oer de skiednis fan it Fryske notariaat ferkynd. It is in tige keapsjoch boek wurden, mei gâns nijsgjirrige ynformaasje oer it Fryske notariaat yn it algemien en de vNAL yn it bysûnder. By it boek is in cd-rom levere mei dêrop in stomme film fan de ‘Zeilwedstrijden Congres van Notarissen’ dy’t holden binne op it wetter by Grou op 14 july 1926.

Dit is net it earste boek oer de skiednis fan it Fryske notariaat. Yn 1883 ferskynde *Het notariaat in Friesland voor 1881: een schets* fan de hân fan Sytse Koopmans en ta it hûndertjierrich bestean fan de vNAL kaam it *Gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan der Vereniging van Notarissen in het arrondissement Leeuwarden* út. Yn it beslút fan it jongste boek oer it Fryske notariaat skriuwt Feenstra dat dat lêste betinkingsboek nochal in technysk ferhaal oer it riden en farren fan de feriening jout, en dat de vNAL dizze kear in boek hawwe woe mei in bredere en mear eigentiidske ynstek: it minsklike aspekt fan de Fryske notaris moast it boek ferbreedzje. It is de auteur slagge om de minsklike kant fan notarissen yndie omtinken te jaan. Sa’t noch bliken dwaan sil, kin men jin al ôffreegje oft it allegearre net wat te minsklik wurden is.

De min ofte mear kronologysk oardere skiednis oer de Fryske notarissen beheint him aldergelokst net ta it bestean fan de vNAL. Der wurdt ek rynsk omtinken jûn oan de tiid foar 1845, de tiid dêr’t it notariaat him yn ûntjûn hat. Nei it ynljedende earste haadstik folget dêrom earst in haadstik oer de skiednis fan it Fryske notariaat oant 1811. Sûnt de Bataafsk-Frânske tiid funksjonearret it notariaat sa’t it dat no noch docht. Mar, dêrfoar wienen der sûnt de earste helte fan de fyftjinde ieu al notarissen yn Fryslân aktyf. Yn dit haadstik wurdt in byld jûn fan dy notarispratyk. De komst fan de Frânsken yn de ein fan de achttjinde

ieu soarge, oars as yn de rest fan Nederlân, foar in grutte feroaring: yn Fryslân waard it notariaat ôfskaft. It revolúsjonêre provinsjebestjoer wie fan betinken dat advokaten en prokureurs it notarisamt wol útoefenje koenen en it hope dêrmei in ein te meitsjen oan in ûnoersichtlike tastân op it mêd fan it Fryske notariaat.

Yn it tredde haadstik komt de ynfiering fan it moderne notariaat oan 'e oarder. Dat tiidrek fan 1811 oant 1842 begjint mei it foar it Nederlânske notariaat yn wurking kommen fan de Frânske Ventôsewet. Yn dy wet wie ûnder mear regele dat in notaris gjin hannel driuwe mocht. Soks om te foaren te kommen dat it notariaat yn in fertrouwenskrisis telâne komme soe en ûnôfhinklik bliuwe koe. Feenstra lit sjen dat yn de jierren nei 1811 hieltyd mear notarisstânplakken op it Fryske plattelân komme. Guon fan dy stânplakken binne der noch, oaren binne ferdwûn.

It fjirde haadstik set út ein mei de Wet op it Notarisamt fan 1842, dy't gearhông mei it nije boargerlik wetboek dat de Code Civil ferfong. Trije jier letter waard de VNAL oprjochte, as in belangeferiening fan de Fryske notarissen. In wichtige taak fan de feriening waard de pensjoenfoarsjening foar de widdo's en wezen fan notaris-leden. Dy pensjoenfoarsjening hat funksjonearre oant 1955; doe waard der in lanlik pensjoenfûns foar it notariaat oprjochte.

It fiifde en lêste haadstik beskriuwt neffens de titel de perioade fan 1940 oant en mei 2000, mar dy grins fan 2000 is foar Feenstra net hillich, want hy neamt likegoed feiten en ûntjouwingen út de ienentweintichste ieu. Yn it haadstik wurdt uteraard wiidweidich omtinken jûn oan de rol fan it notariaat yn oarlochstiid. Foar de VNAL hawwe dy jierren lykwols gjin brek yn it ferieningslibben feroarsake, want it libben fan aldendei like gewoan troch te gean. Sjoen de ferieningskultuer wie dat lykwols neat net opfallend, want alles wat ûnoangenaam wie, waard dêrfoar ek al safolle mooglik bûten de feriening holden. Likegoed wurdt yn it boek terjochte wol wiisd op de tragyske foarfallen dy't it notariaat yn dy tiid troffen.

De kar foar de yndieling fan de histoaryske tiidrekken yn it boek is te begripen oant en mei it fjirde haadstik, mar wêrom't der in skied komme moast tusken de haadstikken fjouwer en fiif wurdt net dúdlik. Krekt oarsom, de auteur jout sels oan dat de jierren 1940-1945 net foar in sesuer yn it ferieningslibben soarge hawwe. Wêrom moast dochs wol keazen wurde foar in nij haadstikbegjin yn 1940? Dy kar moat grif yn jûn wêze fan de opfetting dat der in foar-de-oarloch en in nei-de-oarloch is. Der binne nammers wol mar fraachtekens by de struktuer fan it boek te setten. Hjirfoar is al oanjûn dat der bewust foar keazen is om rynsk omtinken oan persoanen en persoanlike foarfallen te jaan. Spitigernôch

is de ferhâlding tusken saaklike skiednis en persoansskiednis gauris ûnlykwichtich útfallen. It earste foarbyld dêrfan is de wiidweidige beskriuwing (side 47 e.f.) oer notaris J.D. Hanekamp van Harinxma, dy't ôfliedt fan de skiedskriuwing oer it Fryske notariaat en dy fan de vNAL. As twadde foarbyld kin neamd wurde de beskriuwing fan famyljes Van Assen en (Kingma) Boltjes, dy't krapoan in ieu lang it notariskantoar yn Jorwert bemanne hawwe (side 49 e.f.). Mei dy foarbylden is de 'min of meer' (side 141) kronologyske, en dêrmei wat healslachtige wize fan beskriuwen yllustrearre.

Fraachtekens kinne ek set wurde by de dosearring fan de ynformaasje oer persoanen. Op de siden 123 en 124 wurdt bygelyks in nijsgjirrige en weardefolle beskriuwing jûn fan de Gytsjerkster Fryksinnige notaris Wolter Jans Nijenhuis (1909-1988). Mar dan is Feenstra syn rem kwyt. Nijenhuis, sa lêze wy dan, hat neffens de ynformaasje op side 124 it mier hân oan in B.T., dy't er betitele as in 'greate smycht'. De auteur bliuwt wol sa fatsoenlik om it by de 'smycht' syn inisjalen te litten, mar hy foeget der wol oan ta dat 'ingewijden in het Friese notarisereldje (...) weinig moeite [zullen] hebben te bedenken wie daarmee bedoeld wordt.' Nei de ynformaasje oer Nijenhuis wurde yn noat 426 hiel wat boarnen neamd, mar út hokker boarne oft Feenstra de Gytsjerkster notaris syn argewaasje oer B.T. weihelle hat, mei de lêzer nei riede. Op side 130 wurdt nammers ek fersûme om fan in sitaat ('it lânsregear waard fan grien en read ta pears') de boarne te jaan.

It twadde foarbyld fan ynformaasje dy't fanwegen bliuwe kinnen hie, stiet op side 68 en dêrby noat 258. Op de side wurdt de Jorwerter notaris Sjoerd van der Hem neamd, mei de oerstallige oanfoling dat dy troch Geert Mak lanlik bekend wurden is. Yn de noat wurdt ferwiisd nei de oanbelangjende side yn Mak syn *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Op dy side wurdt nammers oars neat oer heit en soan Van der Hem sein as dat dy in notariskantoar yn dat doarp hienen.

It tredde foarbyld fan ynformaasje dy't better weilitten wurde kinnen hie, is te finen op side 130. It jout nammentlik gjin foech dat út resinte argiven wei ferklopt wurdt dat der yn it bestjoer fan de vNAL betinkingen wienen oer de kandidatuer fan D.IJ.W. de Graaf-Nauta foar de Notaris Wolter Nijenhuispriis, in priis foar it bêste juridyske wurkstik, ynsteld troch de vNAL. By einsluten is de priis dochs útrikt, mei neffens de auteur 'de nodige kosten'. Besteane der wol priisútrikkingen sûnder kosten? Mei it tal útrikkingen fan de priis wurdt nammers rûch yn it boek omsprongen. Op side 130 stiet nammentlik dat de priis yn 2004 foar it lêst útrikt is. Op side 152, de lêste tekstsider fan it boek, wurdt lykwols ûnterjochte de suggestje wekt dat de priis foar it lêst yn 2000 útrikt is.

Hiel spitich foar it boek is, dat sokke sleauwichheden net de iennichste ûnkrektichheden binne. As justjes mear flyt dien wie op it printree meitsjen fan it hânskrift, hienen der hiel wat misserkes útkeard wurde kinne. De neikommende foarbylden binne inkelde út myn lange lange list fan steurende flaters: 'om het notariaat uitoefenen' ynstee fan 'om het notariaat uit te oefenen' (side 15), 'zittende' mei in 't' tefolle (side 52), yn noat 258 twa punten oan de ein fan in sin en yn noat 436 wurdt de titel fan it *Juridisch Woordenboek Nederlands-Fries* net sûnder wryt of slyt oanhelle. Wat de rûge korreksje wol hiel bot yllustrearret, is hoe't omgien wurdt mei de ôfkoarting fan de VNAL: dy komt foar mei en sûnder punten of mei mar ien punt en dêrby oantekene dat op deselde side ferskillende farianten foarkomme kinne. Steurend is ek dat Feenstra, oars as wat notarissen trou wol dogge, gâns plaknammen yn Fryslân lang altyd net neffens de goede foarm werjout.

Spitich is ek dat it boek net altyd like flot skreaun is. Sinnen rinne gauris net linich of troch ferkeard kommagebrûk krijt de sin mooglik in oare betsjutting as bedoeld. In foarbyld dêrfan is de sin 'Holland kreeg in 1525 een verordening, die voorzag in enig overheidstoezicht op de notarissen in dat gewest' (side 14). Krige Hollân doe echt mar ien feroardering of waarden der mear skreaun? De kompakte sin 'In dit geval zal het oprukkende reformatorische gedachtengoed de uitleg van het oude woekerverbod hebben verruimd' (side 19) wurdt yn de kontekst fierder net taljochte, sadat de lêzer dy't net wit wat mei dat 'reformatorische gedachtengoed' bedoeld wurdt mei fraachtekens sitten bliuwt. De ferwizing mei in noat nei literatuer dêroer jout gjin antwurd op syn fraach.

De ynformaasje dy't jûn wurdt is nammers net altyd betrouber. Sa is op side 99 te lêzen dat notaris Klaas Bijlsma (1890-1975) as de útfiner fan it Fryske eigenskipswurd 'bjusterbaarlik' jildt, mar frij ienfâldich is yn it *Wurdboek fan de Fryske taal / Woordenboek der Friese taal* (Ljouwert 1984-2011; www.inl.nl) op side 331b fan diel 2 nei te gean dat de âldste atestaasje fan it wurd neffens de wurdboekkartoteken fan de Fryske Akademy al yn it tydskrift *Iduna* fan 1866 foarkomt en optekene is fan de hân fan Hjerre Gjerryts van der Veen.

By it boek is sûnder fierdere taljochting (!), mar wol mei in ôfdruk fan in net-datearre artikel út foar it neist (it digitale argyf) fan de *Leeuwarder Courant* op it achterste skutblêd, in film levere oer de sylwedstriid yn 1926. It is tige de muoite wurdich om de film te besjen. Hy jout in moai byld fan hoe't de 'notabelen' harren op sa'n syldei fermakken mei silen, iten en drinken. De bylden befestige it byld dat de trochsneed boarger fan notarissen hie, of faaks noch wol hat: hearen fan it goede libben. Dit boek wol neist in histoarysk oersjoch in byld sketse fan de persoan ach-

ter de notaris. Dat sil grif it motyf west hawwe om de cd-rom mei dizze film by it boek te leverjen.

It kreas útjûne boek oer de skiednis fan it Fryske notariaat is in weardefolle oanfolling op wat al ferskynd wie oer dy skiednis, want it jout gâns ynformaasje foar sawol wittenskippers as de ynteressearre lêzer. Nei alle gedachten is it boek yn in te krappe tiid skreaun, sadat der tefolle sleauwichheden, mar ek ûnkrachtichheden yn telâne kaam binne. Mei krekt wat mear finansjele stipe út de VNAL wei hie der ek in kreas tagonklik register op it boek makke wurde kinnen, want it is no wol in hiele toer en fyn de ynformaasje werom dy't men rynsk yn dit boek oantrefte kin.

Lammert Gosse Jansma (2010) Engelen in Oudehorne

Delft: Eburon (Diss. Rijksuniversiteit Groningen)

Piet Hemminga (Fryske Akademy)

Trijeëntritich jier nei't Lammert Jansma oan de Erasmus Universiteit Rotterdam promovearre, hat er dat oan de Rijksuniversiteit Groningen nochris dien. Doe yn de sosjale wittenskippen op it proefskrift 'Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers: een sociologische analyse van een millenaristische beweging uit de 16 eeuw', no yn de fakulteit Godleardens en Godstsjinstwittenskip en op in ûndersyk mei in aardich wat koarter titel en krekt seis siden minder as yn 1977. De omfang fan de twa stúdzjes is lykwols net hielendal mei-elkoar te ferlykjen, om't net allinne boekformaten en bledspegels of de lingte fan de titels fan elkoar ferskille, mar de nijste publikaasje ek mar leafst fyftich siden foar mei-elkoar 682 trochtellende einnoaten telt. In grutter ferskil is lykwols, dat it ûnderwerp fan de stúdzje moai wat tichter by hûs fûn is, sawol yn tiid as yn romte, as dat fan 1977.

It stiet de Feanwâldster godstsjinstsosjolooch (Donkerbroek, 1943) te priizgjen dat er syn profesjoneel omtinken rjochte hat op in ferskynsel as de Sonja-beweging, sa't dy sûnt 1987 thús is yn Aldhoarne. Dy beweging hat him sûnt de earste helte fan de tachtiger jierren fan de foarige ieu ûntwikkele om de persoan fan Sonja de Vries (op 20 desimber 1944 as Sjoerdje Schaafsma berne yn Ljouwert. Hja is foaral bekend wurden as Sonja de Vries, mar tsjintwurdich neamt se harsels Lhyza) hinne. Mei syn stúdzje hat Jansma him holden oan syn sizzen fan 14 juny 1986, doe't er op in stúdzjedei fan de Fryske Akademy pleite foar ûndersyk nei lytse religieuze bewegings yn Fryslân. De Sonja-beweging is boppedat nijs-gjirrich, sa skriuwt Jansma, om't dy syn oarsprong noris net yn it bûtenlân hat, lykas de measte nije religieuze bewegings yn de twadde helte fan de foarige ieu, mar it begjin hat yn 'de inspiratie van een profetes die in Leeuwarden is geboren, die haar aanhang vooral uit het Noorden van Nederland recruteert en die zich bovendien expliciet presenteert als een Christelijke groepering' (s. 19).

Jansma syn stúdzje begjint mei in 'Woord vooraf', folge troch de ynliding en probleemstelling. Dêrnei folget in haadstik oer it aard en it ynrjochtsjen fan it ûndersyk. Trije haadstikken binne fierders nedich om respektivelik de skiednis fan de beweging, de organisaasje en gearstalling fan de beweging en it oansluten by, it lid-wêzen fan en útstappen te beskriuwen. It sânde haadstik is in slotskôging. De stúdzje beslút mei in

Ingelsktalige gearfetting, it al neamde wiidweidige noate-apparaat en in literatueroersjoch. It meast wiidweidige haadstik is mei 94 siden dat oer de organisaasje en gearstalling fan de beweging. Jansma skriuwt, by it begjin fan dat haadstik, mei kompassy, mar tagelyk hiel opmerklik foar in proefskrift: 'Het doornemen ervan zal mogelijk enige extra inspanning van de lezer vragen' (s. 67). Hawar, datselde haadstik telt ek trije fan de mei-elkoar sân yllustraasjes yn it boek en dat jout fansels suver efkes lins. Under dy yllustraasjes is û.m. in al wat âldere loftfoto fan de moai yn it grien lizzende ûnderkommens fan frou De Vries-Schaafsma en har oanhing.

Jansma stelt him ta doel om de beweging, dy't tsjintwurdich 'Uit de Bron van Christus' hjit, te beskriuwen en nei te gean wêrom't yn dy beweging om Sonja de Vries hinne 'een hoge mate van institutionalisering' ûntstien is (s. 18). De ûndersiker wol sicht krije op de religieuze en kulturele opfettings fan de groep en tagelyk neigean oft dêr ek aspekten yn te finen binne dy't in soad, of mooglik alle, minsken yn de hjoeddeiske tiid reitsje, en benammen oft der ek in teodisee fan de risikomaatskippij yn te ûntdekken is. In teodisee is in rjochtfeardiging foar it leauwe yn it bestean fan God, dy't én goed én almachtich is, wylst der dochs safolle kwea en lijen yn de wrâld is.

It twadde haadstik makket dúdlik wat de ûndersiker dien hat om syn wittenskiplike nijsgjirrigens (s. 10) te befredigjen. En dat is net sa'n bytsje as men lêst dat er al sûnt de midden fan de tachtiger jierren materiaal sammelet en fraachpetearen hâldt, om fan 1998 ôf it ûndersyk út te wreidzjen. Sa waarden mar leafst fyftich saneamde iepen jûnen fan de beweging besocht. Jûnen dêr't de ûndersiker bûten de al besteande oanhing, faak de iennichste taharker wie (s. 149). Twa seizoenen lang waarden fierders moannelêzings en bibeljûnen bywenne en alle wiken in apostellêzing besocht. As men dat lêst, kriget men suver begrutsjen mei de ûndersiker, ek al om't de fraach opkomt, hoe doelmjittich oft sok dwaan west hat. It falt fierders op, dat de ûndersiker mar ien kear Sonja sels fragen foarlein hat. Har man, Marcus de Vries, waard trijeris ûnderfrege. Tritich groepsleden waarden ûnderfrege, fjirtich ynformele petearen waarden hâlden en in inkeld groepspetear waard hâlden. Dêroerhinne waard in lyts tal petearen mei eks-leden en kaaifigueren út Ald- en Nijhoarne hâlden. En de skriftlike útjeften fan de beweging waarden bestudearre. Jansma liket benammen tankber gebrûk makke te hawwen fan it Kontaktblad fan de beweging, dêr't mar leafst in lytse trijehûndert noaten nei ferwize.

Yn de stúdzje sitearret Jansma ingels dy't fia de stimbannen fan Sonja en Marcus de Vries sprekke, allerhanne rie jouwe of sels kwalen oerbetterje litte. Soks komt men by myn witten net in soad tsjin. It docht suver tinken oan wat yn de psykiatry bekend stiet as in multiple

persoanlikheidssteuring. Jansma, dy't de beweging fan Sonja mei in godstsjinstsosiologysk paradigma besjocht, skriuwt it sprekken fan ingels sûnder problemen allegear op. Hoewol, op side 27 lit er witte dat soks noch net sizze wol dat er yn de boppenatuerlike oarsprong fan it boadskip fan Sonja of Marcus de Vries leaut, mar dat er de boppenatuerlike oarsprong fan it boadskip ek net útslút. 'Als wetenschapsbeoefenaar houd ik alle mogelijkheden open.' Dat stiet my krekt wat minder oan as wat de yn Ljouwert berne psychiater F.J. Tolsma yn syn, yn 1945 ferdigene Grinzer proefskrift, opmerkt: 'De communicatie met de geestenwereld hoeft niet a priori verwerpelijk geacht te worden, iets anders is of we het geloven'.¹ Dat stânpunt makket it Tolsma mooglik om kritysk-empirysk ûndersyk te dwaan, wylst Jansma syn sizzen feitlik ôfbrek docht oan syn posysje as empirysk wittenskipper. Mooglik hat it syn tagong ta de beweging befoardere, mar foar de net ta dy beweging hearrende lju set it earder de nedige wittenskiplike objektivens fan de ûndersiker ûnder druk.

Jansma hat it yn syn boek (s. 27), krekt mei it each op it foargeande net sûnder belang, oer de partijigens dy't him oanwreaun is nei in earder stik fan him oer de resepsje fan de beweging yn Aldhoarne. Neffens Jansma giet it him krekt om 'een andere, neutrale interpretatie van de relatie tussen beweging en omgeving' (s. 27). No kin elke beskriuwing as in fertekening yn tsjinst fan de wierheid sjoen wurde, mar yn myn eagen kriget Jansma syn stribjen ûnfoldwaande syn gerak, om't er him justjes tefolle ta de persepsje fan Sonja en har folgers beheint en te min omtinken hat foar in mooglik oare kant fan itselde ferhaal. In foarbyld fan sok dwaan en litten is it kwalifisearjen fan de berjochten oer Sonja c.s. yn de media. Jansma kwalifisearret dy berjochten oer de beweging yn de media as 'sensationeel'. Tagelyk makket er dyselde berjochten ta oarsaak fan de kâlde ûntfangst fan de beweging yn Aldhoarne (s. 40). Der wurdt lykwols net dúdlik makke op hokker grûn of mei hokker kritearia sokke berjochten oer de beweging as negatyf en sensasjoneel kwalifisearre wurde kinne. Jansma makket soks feitlik net dúdlik, of it moat al wêze dat er de miening fan de beweging oer in televyzje-útstjoering fan de TROS ta sines makket (s. 39). Dat giet my lykwols krekt even te maklik. Sels ha 'k nochris even sjoen nei de tweintich krantekoppen dy't de Leeuwarder Courant yn de tachtiger en njoggentiger jierren oer de beweging ôfprinte hat. Ik bin gjin inkelde sensasjonele kop, yn de betsjutting fan in flink útheljen of in danich ferskil tusken it beskreaune feit en de tekst fan de kop, tsjinkommen. 'Geen vergunning voor verbouw boerderij Sonja de Vries', 'Bottenbleij waarschuwt weer voor Sonja', 'Toch muur voor Sonja de Vries', 'Profetes Sonja laat engel bij crematie spreken', of 'Kerkeraad verbiedt Sonja-aanhangers in kerk te komen', lykje my earder

nochal beskieden en suver dimmen ta. Jansma giet yn dit stik fan saken trouwens foarby oan wat, neffens mear as ien ûndersyk, de ynfloed fan de media op de publike opiny is of wêze kin.

En wêrop fundearret Jansma syn opiny oer de hâlding fan Aldhoarne foar de sekte oer? Hy skriuwt dat it kontakt fan de beweging mei it doarp stroef ferrûn (s. 41 e.f.). Dat is basearre op de persepsje fan Sonja c.s., mar wat fynt en fûn it doarp derfan? Jansma hat mei in inkelde 'kaaifiguer' praat, mar ik wit net oft dat foldwaande is om de opiny fan it doarp boppe wetter te krijen. Wat oars is de fraach hokker doarp oft op it delstriken fan de iene of oare sekte wachtet. Ik wol net leauwe, dat Ald- en Nijhoarne dêr in útsûndering op makket. Yn it algemien hoege sokke nijkommers wier net op in waarme ûntfangst te rekkenjen, hoe fleurich oft it boadskip yn de eagen fan de boadskipbringers sels ek is. Boppedat is it de fraach hoefolle minsken har wier oer in beweging as dy fan Sonja drok meitsje. De measte minsken steane der frijwat ûnferskillich foaroer. En it dochs al net bot tsjerklike Ald- en Nijhoarne sil dêr net oars yn wêze. Jansma giet dêr oan foarby en hâldt it op de ôfstanlike opstelling fan de tsjerken en de berjochten yn de media (s. 60), as reden dat de ynwenners fan Aldhoarne gjin belangstelling foar de nije ynwenners toanden.

Sonja fynt it mar frjemd, dat de doarpsbewenners net mei man en macht mei har yn de kunde komme wolle (s. 41). Dat is lykwols ek krekt wat minder frjemd, as men de argewaasje betinkt, dy't sa'n *gated community* yn Aldhoarne, krektlyk as dat op oare plakken it gefal wêze soe, opropt. It troch de groep sels keazen isolemint, it ôfsluten foar de neiste omkriten en de fierdere wrâld oer, past lykwols moai yn it by-elkoar-hâlden fan de groep. Jansma merkt dat lykwols net op. En dat wylst Lewis Coser dêr sawat fjirtich jier ferlyn al op wiisd hat. De oanhingers fan sekten moatte ommers net troch eksterne ferbinings yn de ferlieding brocht wurde of tajaan oan de ûndeugd fan de autonomiteit, sa hat Coser doe ûnder mear skreaun.² De kweadens fan de bûtewrâld is in betingst, om as sekte te oerlibjen. De wurdearring fan de skriuwer foar it oanbrochte stek: 'een sierlijk smeedijzeren hek,' docht net fuortendaliks tinken oan it op ôfstân hâlden fan opslûpen jonkjes. Om dêrnei sûnder in kromke skepsis op te merken, dat it stiennen paad yn in patroan lein is, dat troch de ingels ûntwurpen is (s. 68).

Jansma skriuwt fierders, dat de pleatslike jongerein de soan fan Sonja en Marcus de Vries pleaget, en 'ook andere confrontaties deden zich voor. Jongeren uit het tweelingdorp begingen verschillende vormen van vandalisme en pesterijen, zoals het gooien van bierflesjes op de oprijlaan'. Fandalisme is hiel wat oars as it smiten mei bierfleskes, mar dat is fierders net fan belang. Peste komt faker foar as it om nijkommers yn in doarp giet. Mar yn dit gefal liicht de reaksje fan de nijkommers

der net om. De beweging fredet it hiem ôf mei in hage, muorre en stek (ss. 41, 42). Boppedat wurdt it eigen stee nachts en deis bewekke troch de oanhing fan Sonja, dy't soks yn wikseljende tsjinsten opdroegen kriget. Ik freegje my ôf oft it begryp dat Jansma ymplisyt foar sokke maatregels op liket te bringen, syn neutrale hâlding stipet.

Mei dyselde foar de beweging oer wol hiel minlike oanpak skriuwt Jan-sma dat de media dan wol withoefaak de beweging as dreech benei te kommen beskriuwe, mar dat de praktyk hiel oars is (s. 23). Dat soe skoan kinne, mar dat nimt dochs net wei dat kamera's en kûgelfrij glês yn de ruten, sa't ôffallige Lydia Bierma beskreaun hat, net earlik gewoan binne yn Aldhoarne. De dokumintaasje dy't Lydia Bierma yn 2008 oer de beweging útbrocht hat, is trouwens net troch Jansma yn syn stúdzje brûkt.³ Op side 53 fan syn boek wurdt it hâlden en dragen fan in (oar) eks-lid fan de sekte beskreaun, mar har beskuldigings oan it adres fan de sekte liede net ta in kritysk ûndersyk troch Jansma. En dat alles soarget derfoar dat de neutralens fan de ûndersiker, sa't it op my oerkomt, krekt wat minder fier giet as wat yn in wittenskiplike stúdzje ferwachte wurde mei.

De beskriuwing dy't Jansma him ta doel stelt, kin net sûnder dúdlik te meitsjen wa't ta de beweging hearre of heard hawwe. Wa binne ree om it hiele eigen bestean en wêzen, om (alle) tiid en net te ferjitten jild foar in roppige organisaasje as dy fan Sonja de Vries yn te setten? Want roppich is de beweging en ek dat is in eigenskip dy't de hjirfoar neamde Lewis Coser al yn 1974 yn syn *Greedy Institutions* beskreaun hat. Coser jout in moai ynsjoch yn de wize sa't groepen as dy yn Aldhoarne beslach lizze op de lju dy't har oanslute. It proefskrift fan Paul Schnabel fan 1982: 'Tussen stigma en charisma', dat trouwens 'Sekte en gekte' as wurktitel hie, giet wiidweidich op de teory fan Coser yn, krektlyk as op de teory fan Lofland en Stark.⁴ Dy lêste brûkt Jansma wol en ek Schnabel wurdt oanhelle (s. 15). Dat makket it noch eigenaardiger dat Jansma de wurkwize fan Coser net brûkt hat. Soks hie syn eagen iepenje kinnen foar mear as ien aspekt dêr't er no oan foarby gien is.

Sa hie 'k bygelyks wat lêze wollen oer de finansjele kanten fan it hiele ûndernimmen yn Aldhoarne. De stichting 'Uit de Bron van Christus' hat ûnderwilens in hiel kompleks oan grûn en gebouwen en liket boppedat in tal lju, Sonja de Vries foarop, moai te ûnderhâlden. Hoe sit dat winliken? Hoe wurdt tocht oer sa'n, foar hiel wat sekten net ûngebrûklik, 'verdienmodel'? Ien kear, op de siden 137 en 138, giet it om it jild fan de beweging. De ponghâlder fan de beweging makket dúdlik, dat der tekoarten binne en dat de reserves, útsein dy foar juridyske bystân (!), ûnfoldwaande binne. Foar it mooglik meitsjen fan grut ûnderhâld, ik nim oan fan de gebouwen, wurdt de frije (sic) fêste bydrage mei tsien

euro yn de moanne ferhege. Dat is lykwols net genôch, dat in ienmalige ekstra bydrage wurdt ek op priis steld. Dy aksje leveret (fan de oanhing fan likernôch 200 minsken) dêrnei ek nochris in bedrach fan 200.000 euro op.

Om nei te gean hoe't de oanhing fan Sonja de Vries der útsjocht, wol de ûndersiker, hiel begryplik, in enkête nei de sosjaal-demografyske eftergrûn útfiere. Dat wurdt lykwols troch de beweging ôfwiisd, om't de ingels soks net fan belang achtsje. Dochs wit Jansma yn de rin fan de tiid yn syn (nei)petearen mei de ûnderskate groepsleden in byld fan dy oanhing te krijen. It docht bliken dat it grutste part fan de oanhing fia it 'pasjintesirkwy' by de beweging kommen is (s. 139). Jansma doelt dêrmei op de lju dy't by Sonja kommen binne, om fan ien of oare kwaan better te wurden. Fan de mei-elkoar sa'n 2000 à 3000 pasjinten dy't Sonja en Marcus de Vries yn de rin fan de jierren 'sjoen' hawwe, binne mids 2005 sa'n 200 minsken, harren bern faak ynbegrepen, by de beweging oerbleaun. Dat tal liket de lêste jierren wakker itselde te bliuwen. It grutste part fan de oanhing komt út (noardeastlik) Fryslân en hat foar fierwei it grutste part in tsjerklike eftergrûn, benammen yn de grifformearde tsjerke (s. 142). Dat is aardich om te witten, mar de ferklearing wêrom't krekt dy groep har ta Sonja de Vries oanlutsen fielt, wurdt net jûn. It fêststellen dat lju mei in religieuze eftergrûn earder foar in religieuze beweging iepen steane as minsken dy't dy eftergrûn net hawwe (s. 167), ferklearret noch net wêrom't krekt synodaal-grifformearde út noardlik Fryslân har ta de Sonja-beweging oanlutsen fiele. Ik soe my trouwens foarstelle kinne, dat net de oanlûkingskrêft fan de nije beweging, mar earder de tsjinsin yn de besteande tsjerke de trochslach jout. Hat by de populêre Frije Baptistegemeente Bethel yn Drachten trouwens ek net in meartal fan de oanhing in grifformearde en noardeastlik-Fryske eftergrûn? Spitigernôch lit Jansma dat aspekt en dy mooglikheid om ferlykje te kinnen, lizze.

Net elk bliuwt by de beweging: 'Er zijn (sic) in de loop van de tijd een aantal mensen afgehaakt, maar naar verhouding betrekkelijk weinig' (s. 189). Oan hokfoar ferhâlding de ûndersiker dêrby tinkt en om hoefolle minsken oft it giet en wêrom't dy Sonja c.s. achter harren litte, wurdt mar foar in part dúdlik makke. Jansma neamt as reden om de groep te ferlitten bygelyks, dat minsken genôch hawwe fan de blykber faker as ienris foarkommende konfrontearjende oanpak troch Sonja. Der binne ek minsken dy't troch de lieding fuortstjoerd wurde en guon dy't de frege ynset te swier fine. Ik hie dêr graach mear fan witte wollen, mar de bliuwers krije mear omtinken. Dy wurde net allinne konfrontearre mei in 'onheuse, soms vernederende' oanpak fan de kant fan Sonja, mar ek mei saken dy't as in wûnder kwalifisearre wurde. Sa krijt in lid it

foarelkoar om, neffens eigen sizzen, mei in hast lege benzinetank fan Aldhoarne nei Woerden te riden. Syn tinken, dat er mooglik troch ingels holpen is, kin letter yn Aldhoarne befêstige wurde (s. 177).

Sok ûntdûken fan natuerkundige wetten is in fermeits. In earnstiger oangelegenheid is lykwols it better meitsjen fan krupsjes en kwalen. It begjin fan de sekte leit op it lêst yn it better meitsjen fan minsken, dy't, sa is de analyze fan de beweging, lêst hawwe soenen fan in 'hormonale disbalâns'. Dat hat yn de eagen fan Sonja c.s. te krijen mei it hâlden en dragen fan minsken (s. 92). Nuodliker as sa'n disbalâns is, dat Sonja, benammen yn it begjin fan de beweging, ek oplossings hat foar beskate foarmen fan kanker (s. 225). Op side 74 jout Jansma in ferbjusterjend oersjoch fan de kwalen dy't Sonja allegear better meitsje kin. Allinne, de beweging is wol sa juridysk tûk, om de gong nei de reguliere genêskunde net te blokkearjen. De ingels steane Sonja fierders net ta om immen oan in nij lichem ('stoflijf') te helpen (s. 93). Dat liket my ek mar better ta, want yn dat gefal soe Aldhoarne grif te lyts wêze om de tarin noch oan te kinnen.

Tsjintwurdich liket it foaral te gean om it jaan fan min ofte mear eigenaardige foarskriften, dy't jin faker as ien kear Klazien út Zalk yn 't sin bringe. Sa neamt Jansma it foarbyld fan in jonge fan sechstjin, dy't twa jier lang deis tritich aaien ite moast en dêrnei noch seis jier lang op syn minst seis aaien deis (s. 97). Kofje en brune bôle binne fierders yn it algemien ferkeard. Sa soe kofje ta loslippigens liede en op 'en doer it brein oantaaste. En brune bôle skrabbet de terms út (s. 237). Abrikoazen en patat mei mayonêze skine wakker goed te wêzen, mar bûter, margarine, nuten, parren, sipels en prei wurde ôfret. In gleske wyn by it iten is lykwols ynoarder (s. 238). Fierders kriget ek de hygiêne it omtinken fan de selsbeneamde hielmasters, dêr't ûnderwilens ek de âldste soan fan Sonja en Marcus ta rekkene wurde kin, 'geïnspireerd door helpers van gene zijde' (s. 259). Ta de advizen fan de famylje De Vries c.s. heart ûnder mear de ried om in dweil dy't yn gloar útspield is, op de doarmatte te lizzen. Skuon moatte sawol fan binnen as fan bûten mei gloarwetter skjinmakke wurde. En by it binnenkommen moat der fuortendaliks hanwaske wurde. Boadskippen, boadskiptassen, bibleteekboeken en alle oare saken dy't it hûs ynkomme, moatte wosken of mei soadawetter ôfnommen wurde (s. 238). Dat liket my allegear net folle kwea te kinnen, hoewol: de al neamde Lydia Bierma lit witte, dat nei elke gearkomste de flier fiifris dweile wurde moat, respektivelik mei wetter, griene sjippe, soada, gloar en ta beslút nochris mei wetter.⁵ Dat is suver wat al tefolle fan it goede, soe men sizze, mar it is slimmer dat it dêr net by bliuwt. Ek fakânsje, houlik, opfieding, oplieding en berop, klean, wenningynrjochting en it omgean

mei oare minsken, ûntkomme net oan de roppigens, sis mar it totalitêre karakter fan de beweging (s. 239). De ingels hawwe sels witte litten, dat de famylje De Vries, fanwegen it lûd en de resonânsje, net yn in Dútske auto ride moat (noat 202). Jansma konkludearret dan ek net sûnder reden, dat 'de leer van de beweging sterk verweven is met het dagelijks leven' (s. 243). Mar dat sizzen makket net earlik dúdlik wat oft soks bygelyks betsjut foar de bern fan lju dy't by de beweging binne. Of de relaasjes tusken oanhingers en net-oanhingers, tusken lju dy't oergien binne en har famylje dy't dat net dien hat, of tusken de minsken oan de Bûtewei en de rest fan Ald- en Nijhoarne.

It foargeande liket my Jansma syn stribjen om dúdlik te meitsjen, dat it 'bij de meeste nieuwe religieuze bewegingen' – opmerklik, om't it yn it boek allinne om de Sonja-beweging giet - net om 'sektegekte' te rêden is, 'maar om mensen zoals u en ik' (s. 10), net echt foarút te helpen. It hat my ek wat fernuvere, dat Jansma al op side 15, mei op gesach fan de hjirfoar neamde dissertaasje fan Schnabel, opmerkt, dat sokke bewegings gjin gefaar foar de folkssûnens ynhâlde. Dy stúdzje is lykwols fan 1982 en ûnderwilens is it ien en oar bard, dat de ûnskuldigens fan sokke bewegings yn in wat oar deiljocht set. Jansma neamt yn ien sin wol de dramatyske barrens mei de People's Temple yn 1978 yn Jonestown en de de Branch Davidians yn 1993 yn Waco, mar giet, wat letter yn de tiid en tichter by hûs, foarby oan it deadzjen of selsdeadzjen troch leden fan de 'Ordre du Temple Solaire', mids njoggentiger jierren yn Kanada en Frankryk. Likemin neamt er it, yn gearhingjen dêrmei, yn 1996 troch de Belgyske Senaat ynstellen fan in parlemintêre ûndersykskommisje om de gefaren fan sekten foar maatskippij en yndividu nei te gean. Dy Belgyske kommisje kaam dêrnei mei in hiel ferskaat fan aaklike saken foar it ljocht en tagelyk mei in wetsútstel om dêr wat oan dwaan te kinnen.⁶

Hoewol't Jansma de ynstitúsjonalisearring fan de Sonja-beweging oertsjûgjend beskriuwt en ek de religieuze en kulturele opfettings fan de groep wiidweidich út de doeken docht, foldocht it ferslach yn syn hiele hear en fear hiel wat minder, om't de ûndersiker der ûnfoldwaande yn slagget om adekwaat stal te jaan oan syn 'andere, neutrale interpretatie van de relatie tussen beweging en omgeving'. De oanpak fan Jansma is, mei troch de wittenskiplike posysje en de ôfstân dy't er ta de beweging ynnommen hat, foar de beskreaune beweging oer ûnfoldwaande kritysk en te meigeand. Dat er de teory fan Lewis Coser en dy syn omtinken foar de roppigens fan sokke bewegings, lizze litten hat, docht fierders ûnderstek oan syn stúdzje. De Sonja-beweging hat trouwens sels ûnderwilens witte litten har net yn it troch Jansma sketste byld werom te kennen. Der soenen tefolle priveesaken yn stean dy't sûnder kontekst

presintearre wurde. En guon gefoelsmjittige saken soenen ek net goed ferwurde wêze. Dat, foar de beweging is it proefskrift blykber net it wittenskiplik keurmerk wurden dêr't mooglik op hope wie.

De ûnfoldwaande ôfstân fan Jansma ta de beskreaune beweging, hat mooglik ek te krijen mei wat er op side 25 skriuwt. Dêr lit Jansma nammentlik witte, dat syn rol medio 2003 fan benammen observearjend partisipant feroare yn dy fan partisipearjend observant. Mooglik dat soks nedich wie om de tagong ta it hiele barren yn Aldhoarne te krijen en te hâlden, mar foar it ûndersyk hie it grif better west om de partisipaasje wat minder en de observaasje wat mear syn gerak te jaan. Dat alles nimt net wei dat Jansma syn kreas troch Eburon útjûne boek in nijsgjirrich en bytiden ûnbedoeld fermaaklik, mar ek treurich meitsjend ynkykje jout yn it bestean fan in fermidden dat fier fan my ôfstiet. By it lêzen fan de wederwarichheden fan de Sonjabeweging moast ik faker as ien kear tinke oan in sizzen fan Maarten 't Hart: 'Het menselijk vermogen om zelfs de ongeloofwaardigste zaken klakkeloos en onbekommerd te aanvaarden is schier onbegrensd.'⁷

Noten

1. F.J. Tolsma, *Inductie, religieuze groepsvorming en godsdienstwaanzin*, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam, 1945, 25.
2. Lewis A. Coser, *Gulzige instituties*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1978, 114 (Nederlânsktalige oersetting fan: Lewis A. Coser, *Greedy Institutions*, The Free Press, New York, 1974).
3. Lydia Bierma, *Uit de bron van Christus? Een sekte doorgelicht*, Dronten, 2008.
4. Paul Schnabel, *Tussen stigma en charisma*, Van Loghem Slaterus, Deventer, 1982, 154-175.
5. Lydia Bierma, *Uit de bron van Christus? Een sekte doorgelicht*, Dronten, 2008, 21.
6. Belgische Senaat, 2004-2005, 3-1277/1.
7. Maarten 't Hart, *Wie God verlaat heeft niets te vrezen*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, 1997, 43.

Johanneke Liemburg (2010) Fedde Schurer. Biografie van een Friese koerier

Ljouwert/Leeuwarden: Friese Pers Boekerij bv

Joke Corporaal (Groningen)

Ferstoffe ikoan

‘Wolris fortretlik’. Dat wie it neffens Fedde Schurer (1898-1968) yn 1963 – it jier dat er mei pensjoen gie – om yn de Twadde Keamer altyd mar wer it stânpunt fan in minderheid út te dragen (LC 13 july 1963). In grutte fraksje koe saken foarinoar bokse, in ienling net. ‘Fortretlik’ wiene om dyselde reden ek syn lêste jierren. Schurer wie in ikoan mei in dikke laach stof wurden, mar hie dat sels net yn ’e rekken. Ut grutskens wegere er yn datselde jier út de redaksje fan it literêre moanneskrift *De Tsjerne* (1946-1968) te stappen. ‘Snotnoazen’, dat wiene de jongere skriuwers fan it konkurrearjende blêd *Asyl*, dy’t kritek doarden te spuien op Eeltsje Boates Folkertsma. Yn it konflikt dat folge, stelden ek freonen lykas Douwe Tamminga Schurer teloar. Muzikant Roel Slofstra begriep him wol en woe syn ferskes sjonge. Hy krige der folle sealen mei. Neffens Schurer syn biograaf, Johanneke Liemburg, yn it hjir te besprekken boek, wie it it lêste sukseske fan de man dy’t in bytsje tragysk wurden wie, om’t er wend wie om yn de *spotlights* te stean. Schurer hat Slofstra syn sukses krekt net mear meimakke. Hy stoar, doe’t er begûn wie om syn libbensferhaal op te skriuwen. It lêste papier siet noch yn de typmasine; hy wie net fierder kaam as healwei de fyftiger jierren.

Dat byld fan Schurer, as in wat idele, tige garismatyske en úteinlik tragyske figuer, sprekt net allinnich út de lêste haadstikken fan Johanneke Liemburg har dissertaasje *Fedde Schurer. Biografie van een Friese koerier*, mar ek út oare resinte publikaasjes, lykas Trinus Riemersma syn *Hoe binne de helten fallen* (Frjentsjer, 2006) en myn eigen biografy fan Wadman *Grimmig eerlijk* (Ljouwert, 2009). Net ferwûnderlik, om’t dy boeken har rjochtsje op de minsken dy’t it opnamen tsjin Fedde Schurer doe’t dy’t al ‘arrivé’ wie, tsjinstanners dy’t der boppedat in hiel oare literatuer- en libbensopfetting op neihâlden. It mei dúdlik wêze: de reputaasje fan Schurer is de lêste desennia oan it ôfbrokkeljen. Ik wie dêrom foarôf tige benijd hokker byld oft Liemburg dêr tsjinoer sette soe yn har Schurer-biografy.

Politikus

Liemburg hat har biografy opdield yn fyftjin haadstikken dy’t trochinoar elk sa’n 3,5 jier beslagge. Dêr binne in pear útsûnderingen op. De tiid oant Schurer syn njoggentjinde jier wurdt hiel koart beskreaun, yn

minder as tweintich siden (dêr't boppedat de helte famyljefoarskiednis fan is). En fierder is der krektoarsom in soad omtinken foar de jierren 1929/1930, 1946 en 1951/1952, dêr't trije aparte haadstikken oan wijd binne. It wiene respektivelik de jierren fan de Lemster skoallekwestje, fan it weromgean út Amsterdam wei nei Fryslân en fan Kneppelfreed. De fyftjin haadstikken sels binne wer opdield yn in stik of fiif subparagrafen, dat flot lêsbere stikken opleveret fan elk sa'n seis siden lang. De kar foar sa'n yndieling en foar in gronologyske opset, hat as foardiel dat saken maklik werom te finen binne en dat dúdlik is wat wol en net behannele wurdt.

Yn it grutste part fan Liemburg har biografy stiet de haadpersoan allinnich op de barrikaden. Schurer ferdigene syn miening en wierheden tsjin dy fan de mearderheid yn. Hy fjochte allinnich, sa wurdt alteast suggearre, yn de twa belangrike foarfallen dy't him lanlike bekendheid joegen en dy't hjirfoar ek al neamd waarden: de Lemster skoallekwestje (1929) en Kneppelfreed (1951). Yn rêstiger perioaden yn syn libben naam Schurer ek it minder foar de hân lizzende paad. Sa bleau er, mei útsûndering fan de Twadde Wrâldoarloch, in pasifist troch alles hinne (ek tsjin atoomwapens, doe't mar in minderheid yn de PvdA dat wie) en bleau er syn partij (earst de CDU, letter de PvdA) trou, ek al tocht er faak oars as it meastepart fan de partijleden. Om dy reden wie Schurer, ferrassend genôch, ek in tsjinstanner fan lytse partijen lykas de FNP.

De grutte winst fan *Fedde Schurer. Biografie van een Friese koerier* is dat it boek it minder bekende ferhaal fertelt: fan Schurer as populêr skoalmaster en links politikus, as (haad)redakteur fan *De Friese Koerier*, as man achter gâns brosjures en politikus yn de marzje fan de PvdA, mar ek as psalmberimer en skriuwer fan kristlik toaniel. Liemburg jout boppedat in goed oersjoch fan de polityk-histoaryske kontekst dêr't Fedde Schurer as politikus en as kranteman yn funksjonearre. Moai fûn ik yn dat ferbân de anekdoates dy't troch de tekst hinne struid binne, en dy't in lyts bytsje ynsjoch jouwe yn de minske achter it garismatyske masker. Neffens in tsjûge joech Schurer syn frou Wil bygelyks opdracht om him op te beljen as er earne sprekke moast. De hiele seal wist dan dat der telefoan foar de hear Schurer wie. Byldzjend is ek de beskriuwing fan hoe't Schurer op de redaksje fan de *Friese Koerier* oankaam: altyd hastich de trep op yn syn ivige lange jas, de tas stiif ûnder de earm. No't ik wit dat Schurer tusken 1946 en 1963 leafst trijetûzen haadartikels skreau foar *De Friese Koerier*, begryp ik boppedat ek better wêrom't er mar sa'n bytsje skreau foar it literêre tydskrift *De Tsjerne*. Al komt *De Tsjerne*, mei útsûndering fan in wiidweidige parafrase fan Schurer syn essee 'De bining forbrutsen', yn Liemburg har dissertaasje mar amper te praat.

Ek noch skriuwer

Liemburg jout ta, dat har ûnder it skriuwen fan har boek hieltyd dúdliker waard dat de persoan, de politikus en de skriuwer Fedde Schurer min te skieden binne (1.3). Se hat der lykwols dochs foar keazen om net syn skriuwerskip mar syn politike en sjoernalistike karriêre sintraal te stellen. Neffens my hie it hielendal net nedich west om te kiezen. Net allinnich om't jo gjin letterkundige hoege te wêzen om omtinken te jaan oan motivaasje, ambysjes, ynfloeden en literêre netwurken, mar benammen om't de ferhalen oer Schurer as politikus en oer Schurer as Frysk skriuwer inoar oanfolje. Schurer syn literêre en politike ambysjes hongen gear en wiene nau oan inoar besibbe.

Mei't Liemburg de klam leit op de politikus-yn-de-marzje en op de sjoernalist dy't Schurer west hat, komt syn skriuwerskip mar hiel sydlings oan 'e oarder. Sa sydlings, dat syn earste publikaasjes (in ynstjoerd stik yn it *Gereformeed Jongelingsblad* en syn debútbondel *Fersen*) as bysaken yn de rinnende tekst presintearre wurde. Wa't oan de ein fan it boek witte wol wat oft Fedde Schurer skreaun hat neist it wol neamde sjoernalistike en politike wurk, dy moat dat neisykje yn de bibliografy, dêr't foar in folslein oersjoch boppedat yn trochferwiisd wurdt nei de bibleteek-katalogus. Ut de bibliografy wurdt likemin dúdlik hoefolle bydragen oft Schurer levere hat oan de tydskriften dy't neamd wurde.

It oprjochtsjen fan it literêre tydskrift *De Tsjerne* bygelyks, wichtich foar de ûntjouwing fan de Fryske literatuer én de yntitúsjonalisearring fan de Fryske taal, hie begryplik makke wurde kind, troch te wizen op Schurer syn foargeande en folgjende politike aktiviteiten. Sa't al earder troch oaren opmurken is, wie it *Tsjerne*-programma 'De binig forbrutsen' gjin strang hantearre karbrief, mar in koersbepaling. In nij, eksklusyf, literêr tydskrift paste yn it stribjen om it kulturele imago fan de Fryske taal en de Fryske literatuer op te fizeljen. Oer dat ûnderwerp is eartiids al oer skreaun troch Anne Wadman, Jo Smit en Ype Poortinga en, mear resint, troch Babs Gezelle Meerburg, Goffe Jensma en Liesbeth Brouwer. Liemburg ferwiist frjemd genôch nei gjinien fan harren, mar folstiet mei de – safolste – parafrase fan it essee. Troch it stânpunt fan Schurer net te problematisearjen of te ferlykjen mei dat fan de oare redakteuren, bliuwt in belangryk part fan de kontekst fan *De Tsjerne* foar de lêzer ûndúdlik.

Om deselde reden is it spitich dat Liemburg mar sa'n bytsje omtinken jûn hat oan de yntroduksje fan oare skriuwers en harren plak yn it ferhaal fan de Fryske en/of de Nederlânske literatuer. Wa't net al yn de matearje ynfierd is, moat mar riede wa't ferskûl geane achter al dy skriuwersnammen dy't yn de rin fan it ferhaal neamd wurde. In pear koarte notysjes oer biografyske achtergrûnen en inkelde literêre

koördinaten, byneed allinnich de jierren fan berte en ferstjerren, hiene al in soad oer de ûnderlinge ferhâldingen dúdlik makke. Fan Wim Hijman en Fokke Sierksma bygelyks komt de lêzer allinnich te witten dat it skriuwers binne, net dat it beide *Podium*-redakteuren wiene. En ek net dat Sierksma yn Schurer syn eagen as ateïst in 'nihilist' wie. Anne Wadman wurdt ek mar amper yntrodusearre. Dat bart pas as Liemburg al oankommen is by 1953, it jier dat Wadman spul krige mei Schurer. Wurk fan oare Fryske skriuwers wurdt net neamd, wylst dêrfoar, krekt as foar in koarte gearfetting fan de ûntjouwing fan de Fryske literatuer, gjin nij literatuerûndersyk nedich west hie.

De kar om Schurer syn literêre warberens as bysaak te presintearjen, soarget der net allinnich foar dat de lêzer gjin dúdlik byld fan syn skriuwerskip krijt, ek it feroarjende literêre klimaat dêr't er as skriuwer en politikus warber yn wie, bliuwt dizich. Nei it lêzen fan Schurer syn biografy sjoch ik twa dúdlike reade linen. Neffens my leit de tragyk fan Schurer foar in grut part yn it feit dat hy yn *De Tsjerne* it paad romje liet foar it soarte fan 'moderne' Fryske literatuer dêr't er út seedlik eachpunt wei neat fan ha moast. En Kneppelfreed, terjochte analysearre as in tafallige kâns dy't Schurer maksimaal brûkt hat, bliket achterôf in feroaring yn de skiednis fan de Fryske Beweging te markearjen; de soarch foar it Frysk kaam yn 'e hannen fan in lyts ploechje amtners, net yn dy fan it folk, sa't Schurer graach ha woe. Dy ûntjouwingen meitsje it namste begrypliker dat er sa lulk wie doe't de direkteur fan ien fan de earste twatalige basisskoallen tastimming frege om wer ientalich Hollânsk wurde te meien.

Fedde Schurer op en út

Hoe't it ek kind hie, waard my dúdlik doe't ik yn *Fedde Schurer op en út* (1975) trije transkripsjes fan ynterviews mei de man lies. It earste petear, fan 1925, hie yn it wykblêd *Sljucht en rjucht* stien en wie optekene troch Douwe Kalma. It twadde wie fan 1949, mei Fokke Sierksma. It tredde petear wie hâlden yn 1964 en stie it jier dêrop yn *De kogel door de kerk*, in bondel fraachpetearen mei 'gewezen gereformeerden'. Liemburg hat alle trije teksten op mear as ien plak brûkt, mar doe't ik se sels yntegraal neilies, foel it my op watfoar prachtich trijelûk oft de teksten foarmje.

It petear mei Douwe Kalma, hâlden nei oanlieding fan it ferskinen fan Schurer syn earste dichtbondel *Fersen*, ferriedt dúdlik Kalma syn bewûndering foar syn freon, dy't úteinlik yndie útgroeie soe ta in gruttere ikoan foar de Fryske Beweging as hysels. Kalma foarsei al dat Schurer de Fryske Beweging altyd trou bliuwe soe.

Fjouwerentweintich jier letter wie Schurer te gast yn it radioprogramma fan Fokke Sierksma foar de Regionale Omroep Noord. Sierksma prate

mei Schurer, sa't er dat yn it healjier dêrfoar dien hie mei oare Fryske en Grinzer skriuwers, lykas Anne Wadman, Koos Schuur, Douwe Tamminga, Hendrik de Vries en Ype Poortinga. Hy frege Schurer likernôch nei deselde dingen as Wadman: wat tocht Schurer fan de Fryske Beweging en de literatuer, fan de taak fan de skriuwer yn de Beweging, wa wiene syn foarbylden en wat hie syn motivaasje west om skriuwe te wollen? It petear lit benammen sjen hoe't Schurer yntusken as autoriteit sjoen waard. Sierksma wie it as *Podium*-redakteur faak mei him ûniens, mar doarde as fragesteller allinnich te konstatearjen dat Schurer in 'estheet' wie: 'De jongeren in Friesland hebben zo nu en dan ernstige bezwaren tegen jouw min of meer romantische opvatting van het dichterschap.' Sechtjin jier letter, yn it petear foar *De kogel door de kerk*, joech Schurer, yn in hiel oare kontekst, it antwurd: 'Het leven is geen kopje thee of een sigaret waarvoor ik ook kan bedanken: het is een opdracht.' De trijehoeksferhâlding Douwe Kalma, Fedde Schurer en Fokke Sierksma (elk mei har eigen, wikseljende oanhingers), dât soe in moaie ynfalshoeke wêze foar it ferhaal fan de Fryske Beweging en de Fryske literatuer tusken 1920 en 1966! It hiele ferhaal fan de Jongfriezen dy't Schurer ta skriuwen oansetten, fan de kollaboraasje en it ferset yn de oarloch oant en mei de neioarlochske literatuerfernijjing, soe deryn passe. Want yn *Fedde Schurer. Biografie van een Friese koerier* komt dât ferhaal, dêr't Schurer in sintrale rol yn spile, nammentlik net út de ferve.

